नयन सुख दास आणि इतर

- विरुद्ध -

उत्तर प्रदेश राज्य आणि इतर

मुख्य न्यायमूर्ति पतंजली शास्त्री, न्यायमूर्ति मुखर्जी, न्यायमूर्ति एस. आर. दास, न्यायमूर्ति गु गुलाम हसन, आणि न्यायमूर्ति भगवती

भारतीय संविधान १९५० अनुच्छेद १४, १५ (१), ३२ - नगर पालिका निवडणूक - सांप्रदायिक मतदारांच्या आधारावर निवडणूका - वैधता - निवडून आलेल्या उमेदवारांना बोर्ड वर स्थानापन्न होण्यास रोखण्यापासून अनुच्छेद ३२ अंतर्गत रीट अर्ज - दाखलयोग्यता - दरदात्यांना उपाययोजना.

याचिकाकर्ते, जे नगरपालिकेचे रहिवासी होते, त्यांनी असा आरोप केला की त्यांना मतदानाचा हक्क नाकारण्यात आला आहे आणि नगरपालिका मंडळाच्या काही पोटनिवडणुकांमध्ये उमेदवार म्हणून त्यांची निवड करण्याचा अधिकार नाकारण्यात आला आहे, कारण त्या पोटनिवडणुका संविधानाच्या तरतुदींच्या विरुद्ध स्वतंत्र मतदार संघांच्या व सांप्रदायिक आधारावर घेण्यात आल्या होत्या, त्याविरुद्ध त्यांनी संविधानाच्या अनुच्छेद ३२ अंतर्गत रीत याचिका दाखल करून निवडून आलेल्या उमेदवारांना मंडळाचे सदस्य म्हणून काम करण्यापासून रोखण्यासाठी आणि जिल्हा दंडाधिकारी आणि दिवाणी न्यायाधीशांना मंडळाची कोणतीही बैठक घेण्यास प्रतिबंध करण्याची मनाई करण्याची मागणी केली.

असा निर्णय देण्यात आला की, जर वेगवेगळ्या धार्मिक समुदायांच्या सदस्यांसाठी स्वतंत्र मतदार संघांच्या आधारे निवडणुकांची तरतूद करणारा कायदा संविधानाच्या अनुच्छेद १५ (१) च्या विरुद्ध आहे तर अशा कायद्याच्या अनुषंगाने संविधानानंतर झालेली निवडणूक रद्द बातल ठरते, मंडळ कायदेशीररित्या स्थापन केले जावे आणि ज्या व्यक्ती योग्य प्रकारे

निवडून आलेल्या नाहीत त्यांना मंडळाच्या कामकाजात भाग घेण्याची परवानगी दिली जाऊ नये, असा आग्रह धरण्याचा नगरपालिकेत हितकारी दार दात्या म्हणून याचिकाकर्त्यांनी दावा केलेला अधिकार संविधानाच्या अनुच्छेद ३२ च्या क्षेत्राबाहेर होता. संविधानाच्या अनुच्छेद ३२ नुसार, असा अधिकार जरी अस्तित्वात असला, तरी तो राज्यघटनेच्या तिसऱ्या भागाद्वारे प्रदान केलेला मूलभूत अधिकार नव्हता.

पुढे असा निर्णय देण्यात आला की, याचिकाकर्त्याच्या अधिकारांचे कथित उल्लंघन हे संविधानाच्या अनुच्छेद १५ (१) आणि १४ अंतर्गत मूलभूत अधिकारांचे उल्लंघन आहे, म्हणजे, त्यांच्याविरुद्ध केला जाणारा भेदभाव, ज्याचा त्यांनी प्रत्यक्षात कधीही वापर करण्याचा प्रयत्न केला नाही आणि तसे करण्याची संधी असताना दावा करण्यासाठी कोणतीही पावले उचलली नाहीत आणि त्यामुळे याचिकाकर्त्यांना त्यानुसार कोणताही दिलासा मिळण्याचा हक्क नव्हता.

मूळ न्यायाधिकरिता : याचिका क्र. ६९/१९५३

मूलभूत अधिकार अंमलबजावणीसाठी संविधानाच्या अनुच्छेद ३२ अंतर्गत याचिका.

अपीलकर्त्यासाठी एस. सी. आयझॅक (त्यांच्यासोबत जय प्रसाद अग्रवाल).

उत्तरवादी क्रमांक १ साठी के. बी. अस्थाना.

उत्तरवादी क्रमांक ४ साठी एस. पी. सिन्हा (त्यांच्यासोबत आर. पटनायक).

१९५३ मे २२.

पतंजली शास्त्री मुख्य न्यायमूर्ति -

यांच्या द्वारे न्यायालयाचा न्यायनिर्णय देण्यात आला .

प्रस्तुत याचिका अनुच्छेद ३२ अंतर्गत दाखल केली असून त्याद्वारे याचिकाकर्त्यांनी प्रतिवादीकडून झालेल्या उल्लंघनविरुद्ध अनुच्छेद १५(१) अंतर्गत त्याच्या मूलभूत अधिकारांच्या संरक्षणाची मागणी केली आहे.

याचिकाकर्ते उत्तर प्रदेशातील एटा येथील तीन रहिवासी आहेत. त्यांची तक्रार अशी आहे की २ नोव्हेंबर १९५१, ८ डिसेंबर १९५१ आणि १७ मार्च १९५२ रोजी एटा

महानगरपालिकेच्या पोटनिवडणुकीत, ज्यात अनुक्रमे प्रतिवादी क्रमांक ४, ११ आणि १२ निवडून आले होते त्या निवडणुकीत याचिकाकर्त्यांना मतदान करण्याचा आणि उमेदवार म्हणून त्यांची निवडणूक लढवण्याचा अधिकार नाकारण्यात आला, कारण सदर पोटनिवडणुका संविधानाच्या तरतुदींच्या विरुद्ध स्वतंत्र मतदार संघांत जातीय आधारावर घेण्यात आल्या होत्या. त्यांनी असेही आरोप केले आहेत की सरकारने उत्तरवादी क्रमांक ३ चे केलेले नामनिर्देशन हा त्यांच्या अधिकारांचा बेकायदेशीर वापर होता, कारण त्या उत्तरवादीला मंडळात प्रतिनिधित्व करण्यासाठी ज्या उद्देशाने नामनिर्देशित केले गेले होते त्याचे आधीच पुरेसे प्रतिनिधित्व पाठविले गेले होते. त्यानुसार, याचिकाकर्त्यांनी उत्तरवादी क्रमांक ३,४, ११ आणि १२ मंडळाचे सदस्य म्हणून कोणत्या अधिकाराखाली काम करत आहेत हे दाखवण्यासाठी आणि त्यांना असे सदस्य म्हणून काम करण्यापासून रोखण्यासाठी अधिकारपृच्छा न्यायलेख, महादेश प्राधिलेख आणि इतर मान्यता प्राप्त रिट जारी करून निर्देश जारी करण्याची विनंती केली आहे. याचिकाकर्त्यांनी अनुक्रमे जिल्हा दंडाधिकारी आणि एटाचे दिवाणी न्यायाधीश, उत्तरवादी क्रमांक २ आणि १३ यांच्या विरुद्ध देखील रिट जारी करून त्यांना बेकायदेशीरपणे स्थापन केलेल्या मंडळाची कोणतीही बैठक आयोजित न करण्याचे किंवा घेण्यास परवानगी न देण्याचे निर्देश देण्याची विनंती केली आहे. आता, वेगवेगळ्या धार्मिक समुदायांच्या सदस्यांसाठी स्वतंत्र मतदाराच्या आधारे निवडणुकांची तरतूद करणारा कोणताही कायदा अशा प्रकारे संविधानाच्या अनुच्छेद १५ (१) च्या विरोधात आहे यात गंभीरपणे वाद घालता येणार नाहीः

"१५. (१) राज्य कोणत्याही नागरिकाविरुद्ध केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान किंवा त्यापैकी कोणत्याही आधारावर भेदभाव करणार नाही."

राज्याला दिलेला हा संवैधानिक आदेश, धर्माच्या आधारावर इतर गोष्टींबरोबरच कोणत्याही नागरिकाविरुद्ध भेदभाव करू नये, हे स्पष्टपणे राजकीय तसेच इतर अधिकारांपर्यंत विस्तारित आहे आणि अशा कायद्याच्या अनुषंगाने घटनेनंतर होणारी कोणतीही निवडणूक त्या कायद्याच्या खंड (४) अंतर्गत राज्यघटनेला विरोध करणारे असल्याने रद्दबातल ठरविण्यात आली पाहिजे. परंतु प्रश्न असा आहे की याचिकाकर्त्यांना

आता अनुच्छेद ३२ अंतर्गत केलेल्या अर्जात त्यांनी मागितलेला दिलासा मिळण्याचा हक्क आहे का?

क्रॉस रोड्स प्रकरणात[१] मध्ये निदर्शनास आणल्याप्रमाणे, हे खरे आहे की अनुच्छेद ३२ काही बाबतींत, उच्च न्यायालयांद्वारे अनुच्छेद २२६ पेक्षा या न्यायालयाद्वारे अधिक प्रभावी उपाय प्रदान करतो. परंतु उपायाची व्याप्ती स्पष्टपणे संकुचित आहे कारण ती केवळ संविधानाच्या भाग III द्वारे प्रदान केलेल्या मूलभूत अधिकार अंमलबजावणीपुरती मर्यादित आहे. उदाहरणार्थ, बोर्ड कायदेशीररीत्या स्थापन केला जावा असा आग्रह धरण्याचा याचिकाकर्त्यांना पालिकेतील दर-दाते म्हणून कोणताही अधिकार असू शकतो आणि प्रतिवादी ३, ४, ११ आणि १२, जे योग्यरित्या निवडलेले किंवा नामनिर्देशित सदस्य नाहीत, ते असू नयेत. मंडळाच्या कार्यवाहीत भाग घेण्याची परवानगी, अनुच्छेद ३२ च्या कक्षेबाहेर आहे, तसा अधिकार, जरी तो अस्तित्वात असला तरीही, भाग III द्वारे प्रदान केलेला मूलभूत अधिकार नाही.

तथापि, याचिकाकर्त्यांच्या विद्वान वकिलांनी असा युक्तिवाद केला की भारतीय नागरिक म्हणून याचिकाकर्त्यांना अनुच्छेद १५ (१) द्वारे प्रदान केलेल्या मूलभूत अधिकाराचे उल्लंघन केले गेले आहे, कारण संबंधित निवडणुका अशा आधारावर घेण्यात आल्या ज्या याचिकाकर्त्यांविरुद्ध भेदभाव करतात. तथापि, याचिकाकर्त्यांच्या विद्वान वकिलांनी असा युक्तिवाद केला की भारतीय नागरिक म्हणून याचिकाकर्त्यांना अनुच्छेद १५ (१) द्वारे प्रदान केलेल्या मूलभूत अधिकाराचे उल्लंघन केले गेले आहे, ज्याच्या आधारावर निवडणुका घेण्यात आल्या आहेत, ज्यामध्ये याचिकाकर्त्यांना त्यांच्या धर्माच्या आधारावर भेदभाव केला गेला आहे, कारण यामुळे त्यांना सर्व मताधिकार मतदाराच्या संबंध त्यांच्या मतदानाचा वापर करण्यास आणि जातीय आधारावर जागांच्या आरक्षणाची पर्वा न करता निवडणूक लढवण्यास प्रतिबंध आहे. विद्वान वकिलांनी असेही सांगितले की, जातीय आधारावर मतदारसंघांचे सीमांकन करणे हे याचिकाकर्त्यांना त्यांच्या राजकीय हक्कांच्या बाबतीत समानता नाकारणे आहे आणि त्या संदर्भात अनुच्छेद १४ अंतर्गत त्यांच्या मूलभूत अधिकाराचे उल्लंघन देखील आहे. आम्ही हे युक्तिवाद मान्य करू शकत नाही.

हे स्पष्ट आहे की अनुच्छेद १५ (१) द्वारे प्रदान केलेला मूलभूत अधिकार नागरिकाला एक व्यक्ती म्हणून प्रदान केला जातो आणि सामान्यतः नागरिक म्हणून त्याच्याशी संबंधित अधिकार, विशेषाधिकार आणि उन्मुक्तिच्या बाबतीत त्याला गुन्हेगारी प्रवृत्तीला सामोरे जाण्याच्या विरोधात हमी आहे. आता त्यांच्याविरुद्ध कोणताही भेदभाव केला जात आहे किंवा धमकावले जात आहे, हे याचिकाकर्त्यांचे प्रकरण नाही. त्यांची तक्रार अशी आहे की जातीच्या धर्तीवर स्वतंत्र मतदारांनी तयार केलेल्या निवडणुकीच्या पद्धतीमध्ये त्यांच्या संबंधित समुदायासाठी राखीव असलेल्या जागांपेक्षा इतर जागांच्या संबंधात त्यांच्याविरुद्ध भेदभाव केला जात होता त्यामुळे त्यांना मतदानाचा हक्क किंवा उमेदवार म्हणून उभे राहण्याचा अधिकार वापरता आला नाही. रोध हटवण्यासाठी आणि संविधानानुसार निवडणुका घेण्यासाठी योग्य कार्यवाही करून याचिकाकर्त्यांनी प्रत्यक्षात त्या अधिकारांचा दावा करण्याचा प्रयत्न केला असे कोणतेही संकेत नाहीत. खरे तर, याचिकाकर्त्यांनी वेगळ्या मतदार संघांच्या जुन्या व्यवस्थेअंतर्गत होत असलेल्या निवडणुकांना मान्यता दिली आणि त्या प्रस्तावाच्या परिणामी आपले स्थान गमावलेल्या माजी अध्यक्षांविरुद्ध अलीकडेच अविश्वास प्रस्ताव मांडल्या जाईपर्यंत त्यांच्याविरुद्ध कोणताही भेदभाव केला जात नसल्याचे त्यांना वाटले. अशा प्रकारे, अनुच्छेद १५ (१) आणि अनुच्छेद १४ अंतर्गत त्यांच्या मूलभूत अधिकारांचे उल्लंघन, म्हणजे त्यांच्याविरुद्ध पाळला जाणारा भेदभाव, ज्याची ते आता तक्रार करतात, ते अधिकारांशी संबंधित आहेत, ज्यांचा त्यांनी प्रत्यक्षात कधीही वापर करण्याचा प्रयत्न केला नाही आणि दावा करण्यासाठी कोणतीही पावले उचलली नाहीत, असे करण्यासाठी अजूनही वाव होता आणि ज्याचा वापर करण्याची संधी आता गमावली गेली आहे. परंतु, श्री. आयझॅक्स, यांनी युक्तिवाद केला की उत्तरवादी क्रमांक ४, ११ आणि १२ ची निवडणूक रद्दबातल ठरत असल्याने ते बळकावणाऱ्यांपेक्षा चांगले नाहीत आणि याचिकाकर्त्यांना त्यांना महापालिका मंडळाचे सदस्य म्हणून काम करण्यापासून रोखण्याचा अधिकार आहे . आम्ही आधीच नमूद केल्याप्रमाणे, याचिकाकर्ते योग्य प्रकारे तयार केलेल्या कार्यवाहीत नगरपालिकेच्या दरदात्यांसारख्या सवलतीचा दावा करू शकतात, परंतु अशा दाव्यात अनुच्छेद १५ (१) किंवा अनुच्छेद १४ अंतर्गत याचिकाकर्त्यांच्या मूलभूत अधिकाराची अंमलबजावणी करण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही. उत्तरवादी क्र. ३ हा केवळ नामनिर्देशित

सदस्य असल्यामुळे त्याच्या विरोधात त्या आधारावर दिलासा मागण्यासाठी कारण अजूनही कमी आहे. याचिकाकर्त्यांनी त्यांना मिळालेल्या दिल्यास्याचा गैरसमज केलेला दिसतो आणि अनुच्छेद ३२ अंतर्गत त्यांचा अर्ज निष्फळ ठरतो .

याचिका खारीज करण्यात येते .

याचिकाकर्त्यांचे प्रतिनिधीः के. एल. मेहता.

उत्तरवादी क्रमांक १ करीता प्रतिनिधीः सी. पी. लाल.

उत्तरवादी क्रमांक ४ करीता प्रतिनिधीः एस. पी. वर्मा.

<u>तळटिपांची यादी</u>

१) [१९५०] एस.सी. आर.

अस्वीकरण

"या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या / तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरिता वापर करता येणार नाही. तसेच, इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरीता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणीकरिता वैध मानला जाईल."